AL-AASAR Journal
Quarterly *Research Journal*
www.al-aasar.com

Vol. 3, No. 1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN:3006-6921

معرفی نسخۀ فواید الضیائیہ(ملفوظات حضرت مولانا ضیاء الدین رحمۃ اللہ علیہ)

و نقد و بررسی محتوای آن

Muhammad Atif Bashir
Phd Scholar,The Islamia University of Bahawalpur
Atif.bashir0000@gmail.com

Prof. Dr. Ismat Durrani
Chairperson Department of Persian,The Islamia University of Bahawalpur.
ismat.durrani@iub.edu.pk

Abstract

This study introduces and critically examines the Persian manuscript *Fawā'id ul-Ḍiyā'iyya*, a collection of malfūẓāt (recorded sayings) of Hazrat Maulana Ziauddin, compiled by Fakhruddin Muhammad Ziauddin within the Chishtiyya Sufi tradition. The manuscript records the spiritual discourses, devotional practices, khanqah etiquette, and personal experiences of its author. It is arranged in dated majālis, and the compiler deliberately separates the master's sayings (*Fawā'id al-Ḍiyā'iyya*) from matters of daily practice (*Ṭarīq ul-Ḍiyā'iyya*). The research aims to describe the structure, themes, and sources of the text, and to assess its academic value. Using descriptive and analytical methods, the study examines the Qur'anic verses, Prophetic traditions, Arabic and Persian poetry, the spiritual genealogy (*shajarah*), and the travel accounts it contains. The findings show that the manuscript is a multi-layered work that joins Sufi training, juristic rulings, and the social and cultural life of the khanqah, with a firm commitment to harmonizing Sharia and Tariqa. The study also identifies critical problems, including imprecise citation of sources, unreferenced hadiths, numerical errors in Qur'anic references, orthographic and typographical mistakes, and a mixing of oral reports, miraculous anecdotes, and dream narratives. It concludes that the text requires critical editing, verification of Qur'anic and hadith citations, and comparison with earlier Chishti sources. Such work would raise this valuable manuscript from simple description to scholarly research in Persian textual criticism.

معرفی نسخۀ فواید الضیائیہ(ملفوظات حضرت مولانا ضیاء الدین رحمۃ اللہ علیہ)

و نقد و بر رسی محتوای آن

فوایـد الضـیائیه از مهـدی علـی حسـین الحسـنی ملفوظـات مولاناسـید ضـیاء الـدین چشـتی جـے پـوری ؒ(۱۱۵۰-۱۲۳۰ھ) اسـت ۔مولاناسـید ضـیاءالدین‌درطریقـۂ چشـتیہ جایگـاہ خاصـی داردیکـی از مریـد ایشـان سـید مهـدی علـی حسـین الحسـینی بـا اجـازه رسـمی پیـر و مرشـد خـود،در دوران مصـاحبت خـود بـا مرشـد ،از ۲۹ذی القعـد ۱۲۲۴ تا ۲۲ ذی الحجہ ۱۲۳۲ ھ گردآوری و تدوین کرد تا برای طالبان حق محفـوظ ماند۔نسـخہ فوایـد الضـیائیہ ازجملـه آثـاری اسـت کـه در آن تعلیمـات عرفـانی، آداب،سـلوک، احـوال مشـایخ و دسـتورهای عملـی زنـدگی صـوفیانه در قالـب مجـالس وگفـت‌وگوهـای عرفـانی ثبـت و ضـبط گردیـده اسـت. ایـن اثـر از نظـر سـاختار و محتـوای خـود تنهـا مجموعـه‌ای از سـخنان حکیمانـه و عرفـانی نیسـت، بلکـه دربردارنـدۂ مجموعـه‌ای از مباحـث دینـی، اخلاقـی، تربیتـی، سـلوکی و اجتمـاعی اسـت کـه در فضـای خانقـاهی و در ارتبـاط بـا مشـایخ طریقـت نقـل شـده اسـت. از همـین جهـت، مطالعـۂ آن مـی‌توانـد بـرای شـناخت شـیوۂ تفکـر، آداب معاشـرت، معمـولات خانقـاهی و مبـانی تربیتـی طریقـت چشـتیه نیـز سـودمند باشـد۔

معرفی محمد ضیا الدین چشتی جے پوری(رحمۃ اللہ علیہ):

حضـرت مولانـا ضـیا الـدین چشـتی جـے پـوریؒ یکـی از صـوفیای برجسـته طریقـۂ چشـتیہ و پایـۂ تخـت ایالـت راجهسـتان،جے پـور(۱)در ہندوسـتان بـه شـمار مـی رونـد۔مولانا ضـیا الـدین تقریبـاً در سـال۱۱۵۰ھ۔ ۱۷۳۰، در منطقـه غیـاث پور،ناحیـه دہلـی چشـم بـه جهـان گشـود۔برخی از محققین گوینـد کـه زاد گـاه ایشـان کـالپی اسـت اجـداد و نیاکـان ایشـان سـاکن آنجـا بـوده‌انـد (۲)۔سلسـله نسـب ایشـان بـه یـک خـانواده مشـهور از علمـا و مشـایخ مـی‌رسـد. ایشـان تحصـیلات مقـدماتی را در دهلـی کسـب نمودنـد واز دوران کـودکی بـه عبـادت، گوشـه‌نشـینی و علـم دیـن علاقـه داشـتند. پدرشـان، وی را را بـرای طـی کـردن راه سـلوک و بـه منظـور کسـب علـم و آمـوزش، نـزد صـوفی بـزرگ و مشـهور آن زمان،حضـرت مولانـا شـاه فخرالـدین دہلـوی

(۱۷۱۷-۱۷۸۵م)فرستادند(۳)۔حضرت مولانا ضیاءالدین تقریباً دوازده سال را در نزد مرشد خود، شاه فخرالدین دهلوی سپری کردند. جایی که مولانا تمام مراتب و مراحل سلوک و تربیت را طی کردند و سپس مرشدشان، ایشان را به مقام خلافت مفتخر ساختند(۴)۔ازاں بعد، بہ دستور مرشد خود ایشان عازم جے پور شدند در آنجا اقامت گزیدندو برای ترویج و گسترش طریقۂ چشتیہ و رفاہ خلق خانقاہی بنیان نہادند و بہ خیر و صلاح و ارشاد عموم مردم مشغول شدند۔مولانا ضیاالدین برای آموزش و تدریس مسلمانان آ نجا یک مدرسہ بہ نام ''مدرسہ ضیا ٔ العلوم ہم ہم تاسیس کرد(۵)۔خوارق و کرامات ازایشان بی شمار اند(۶)وسید مہدی حسین الحسینی در متن فوایدالضیائیہ بہ وضوح ذکر کردہ اند۔

سید مہدی علی حسین الحسینی :(گردآورندہ)

سید مہدی علی حسین الحسینی از مریدان خاص حضرت مولانا ضیاءالدین چشتی بودند۔وطن مالوف او رامپور، پرگنہ (بخش) امروہہ بود، اما بعداًبہ قصبہ شیخوپورہ، پرگنہ مالدہ، استان بہار سکنی گزیدند. سید مہدی علی درباره حالات پیش از عزیمت خود می‌نویسد که شوق ملاقات با مولانا ضیاءالدین در دل من ایجاد شد و محبت مولانا ضیاءالدین در دلم جای گرفت۔ پس بدون اینکه در خانه خودم اطلاعی بدهم، برای ملاقات با مولانا به راه افتادم وسرانجام در ۵ شعبان ۱۲۲۴ھ روز دوشنبه، مؤلف با تحمل سختی‌های مختلف در مسیر، به خانقاه ضیائیه رسید و در ۹ شعبان ۱۲۲۴ھ یعنی پنج روز بعد، مولانا ضیاءالدین، از آنجا سید مهدی علی حسین .مؤلف را به شرف بیعت و ذکر و وظایف نائل گرداند(۷) ۔ الحسنی ، بدون اجازه مادر و پدر به جستجوی مرشد برآمده بود و هنگامی که مولانا ضیا الدین این وضیعت را دریافت کردند، فرمودند:''از آنجا که شما به مقصود خود رسیده‌اید، پس به ذکر وظایف و نوافل و نمازهای خود ادامه دهید و اکنون به وطن خود بازگردید و این بار با اجازه والدین بیایید'' (۸)

بہ تاریخ نہم شوال ۱۲۲۶ ھ ق سیدمہدی حسین الحسینی بار دگربا اجازه مادر و پدر از خانہ خود قصد مسافرت کرد و بہ مرشد خود بہ جے پور رسید۔در ہمین دوران، با اجازه مرشد، تمام سخنان ومجالس را بہ نحو احسن تدوین و مرتب کرد و این رسالہ را ''فواید الضیائیہ'' نام گذاشت ۔

ترجمہ اردوی فوایدالضیائیہ

پس از تقریباً دویست سال نگارش فوایدالضیائیہ ، در سال ۲۰۱۶ ترجمہ اردوی این اثر انتشار یافت۔امداد اللہ خان فوایدالضیائیہ رابہ زبان اردو ترجمہ کرد

AL-AASAR Journal
Quarterly *Research Journal*
www.al-aasar.com
Vol. 3, No. 1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN:3006-6921

و در سال ۲۰۱۶ از مکتبہ ضیایی ،اورنگ آباد منتشر شد۔اطلاعاتی بیشتر درباره مترجم در دست نیست۔ فقط این قدر معلوم می شود کہ ایشان ساکن جے پور گزیدند و از دانشگاہ علی گرھ تحصیلات فراگرفت و شغل ایشان داد گستری است(۹)۔مترجم، کتاب فوائد الضیائیه را تقریباً در ۴۱۵ (چهارصد و پانزده) صفحه بہ تحریر درآورده است. زبان مکتوب، روان، ساده و آسان است و تقریباً ۱۱۶ (صد و شانزده) مجلس در آن برقرار شده است. مترجم در آغاز کتاب هیچ مقدمه یا دیباچه‌ای ننوشته است، بلکه کار خود را مستقیماً از مناجاتِ متن اصلی شروع کرده است. در این ترجمه حتی یک کلمه هم درباره خودِ مترجم یافت نمی‌شود؛ ایشان معرفی خود را کاملاً محدود بہ نام ''امدادالله خان جےپوری'' نگہداشته‌اند.توجه امدادالله خان معطوف بہ ترجمه تحت‌اللفظی (کلمه بہ کلمه) نبوده، بلکه هدفشان این بوده است کہ سالکانِ راه حق، مفهوم و جان کلام را بہ درستی درک کنند؛ بہ همین دلیل، هر جا که نیاز بوده، ساختار و ترتیب جملات را تغییر داده‌اند۔

مشخصات نسخۂ خطی '' فوایدالضیائیه''

نسخۂ خطی فوایدالضیائیه ، طبق اطلاعاتی کہ ما در دست داریم،منحصر بہ فرد است و تحت شماره:۵۶۳۶ در ذخیره شیرانی ،دانشگاۂ پنجاب نگہداری می شود۔این مخطوطہ ۳۸۵ صفحہ دارد و و بہ خط نستعلیق نوشتہ شده است. بر روی صفحه اول آن، مهر کتابخانه دانشگاه پنجاب بہ زبان انگلیسی خورده است ۔بر روی صفحہ اول، کلمه طیبه ''لا إله إلا الله'' با جوهر مشکی نوشته شده است۔ این نسخه اکنون در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور بہ صورت دیجیتال نیز محفوظ است. رنگ جوهر آن در برخی جاها کم‌رنگ و محو شده است. کاغذ آن از نوع بومی (دست‌ساز) و قدیمی است و در بسیاری از بخش‌ها فرسوده و پوسیده بہ نظر می‌رسد. رنگ کاغذ متمایل بہ زرد است۔ تمام این نسخه خطی با یک روانی، پیوستگی و نظم مسلسل بہ نگارش درآمده است؛ بہ این معنا کہ هیچ موضوعی جدا از هم نوشته نشده است. در میان دست‌نوشته‌ها، شماره فصل یا تاریخ مشخصی ذکر نشده، بلکه گفتگوهای هر مجلس بہ ترتیب پشت سر هم مکتوب شده است. در بخش‌های پایانی کتاب، در برخی جاها از جوهر قرمز نیز استفاده شده است(۱۰)

این نسخه خطی با قدمت تقریباً دوصد ساله است کہ رنگ و بوی خاص متون صوفیانه شبه‌قاره هند را در خود دارد. ابعاد کاغذ آن صوفیانه شبه‌قاره هند را در خود دارد. ابعاد کاغذ آن تقریباً ۲۲در ۱۵ سانتی‌متر است. در پایان هر صفحه، اولین کلمه از سطر نخستِ صفحه بعد نیز نوشته شده است (کلمه شمسه/تدارک) تا

خوانـدن آن آسـان‌تـر شـود. در صـفحه آخـر، مهـرِ گردآورنـده اثـر، سـید مهـدی علـی و تـاریخ تکمیـل آن در مـاه شـوال ۱۲۳۲ هجـری قمـری درج شـده اسـت.سـید مهـدی علـی در صفحه آخر این ملفوظات می‌نویسد:

ختم کرده قصهٔ پیر ضیا
زانکه وصلش رفت در روز جزا
از من مسکین درود و السلام
بر محمد ﷺو آل و اصحابش تمام

‘‘در ماه شوال ۱۲۳۲ هـ، من به همراه اسب خود به سلامت رسیدم’(۱۱).

از ایـن نوشـته مشـخص مـی‌شـود کـه ایـن ملفوظـات تقریبـاً ۲ سـال پـس از وفـات حضرت جمع‌آوری شده است.

وجه تسمیه فواید الضیائیه:

کلمـه فوائـد یعنـی سـودو برکـت و فایـده روحـانی اسـت، و وجـه تسـمیه ‘‘الضـیائیه’’یعنـی ایـن اثـر رابـه حضـرت ضـیاءالدین نسـبت داده شـده اسـت؛ یعنـی ایـن‌هـا همـان فوایـدی هستند که از همنشینی (صحبت) و آموزش‌های حضرت ضیاءالدین حاصل می‌شوند.

موضوع و محتویات نسخهٔ فوائد الضیائیه: موضوع این کتاب تزکیه نفس، ذکر، مراقبه، مجاهده، توکل، رضا، پرهیز از ریا و اهمیت همنشینی با پیر و مرشد (صحبت شیخ) است. این موضوعات برای هر سالک و رهروی طریقت بسیار ضروری است. هدف گرد آورنده از تدوین این اثراین بود که نصایح، حکایات و ارشادات خارج شده از زبان شیخ (استاد) محفوظ بماند تا سالکانِ بعدی نیز از آن‌ها بهره‌مند شوند. به همین دلیل، اسلوب و لحن گفتگو حفظ شده است. به علت ملفوظات بودن (مجموعه سخنان)، تکرار، قصص، امثال و هدایت‌های عملی در آن بیشتر است.خطاهای کاتبی (املا و نگارش) نیز دیده می‌شود.این نسخه را به طور رسمی و قاعده‌مند، تقریباً از صفحه چهارم با نام خداو حمد و ستایش خداوند متعال و از مناجات آغاز می شود:

یا رب بفضل خویش گناهان ما به بخش
از تست جمله بخشش و از ما خطا به بخش
ما مجرمان که تشنه لب آب رحمتم
مارا به شاه تشنه لب کربلا به بخش
در تنگی لحد تو بفریاد ما برس
یارب دران مقام تو نور ضیا به بخش (۱۲)

ارزش و اهمیت فواید الضیائیه:

مصـنف در بیـان احـوال و تجربیـات خـود، مشـاهدات، سـوالات، ارشـادات مشـایخ اور مجـالس عرفـانی را ثبـت کـرده و در مـوارد متعـدد تـاریخ، روز و مناسـبت مجلـس را

نیـز درج نمـوده اسـت.همین امـر سـبب مـی‌شـود کـه ایـن نسـخه صـرفاً مجموعـه‌ای از اقـوال عرفـانی نباشـد، بلکـه بـه‌عنـوان سـندی روایـی و تـاریخی مـورد توجـه قـرار گیـرد کـه در آن جلـوه‌هـایی از زمـان و مکـان، اشـخاص، مجـالس و اعمـال و آداب عملـی نیـز بـه‌وضـوح بازتـاب یافتـه اسـت. در مـتن تصـریح شـده اسـت کـه کلمـات و ارشـادات بیـان‌شـده از سـوی حضـرت، بـه عنـوان فوایـد الضـیائیه تـدوین گـردد، در حـالی کـه مطالـب مربـوط بـه اوقـات پـنج‌گانـه،نماز، روزه، خـورد ونـوش ، اعمـال و اذکـار مربـوط بـه طلـب بـاران، تـاریخ و ایـام، نـذر و نیـاز و دیگـر معمـولات خانقـاهی، تحـت عنـوان طریـق الضـیائیه حفـظ شـود. ایـن تفکیـک نشـان مـی‌دهـد کـه از دیـدگاه مؤلـف، تـدوین نسـخه صـرفاً گـردآوری وقـایع و سـخنان نبـوده، بلکـه وی کوشـیده اسـت انـواع مختلـف مطالـب را بـر اسـاس موضـوع و کـارکرد آنهـا بـه‌صـورت آگاهانـه تنظـیم و دسـته‌بنـدی کند.

ساختار فواید الضیائیه:

سـاختار فوایـد الضـیائیه بـر اسـاس مجـالس تنظـیم شـده اسـت.این نسـخه بـه ۱۱۸ مجلـس منقسـم شـده اسـت و در هـر مجلـس موضـوعی خـاص، از قسـم مسـئله، پرسـش، ارشـاد، واقعـه یـا شـرح حـال یکـی از بزرگـان، مـورد بحـث قـرار گرفتـه اسـت. در برخـی مجـالس، مؤلـف احـوال شخصـی و دشـواری‌هـای سـلوکی خـویش را مطـرح کـرده و از حضـرت دربـاره آنهـا راهنمـایی خواسـته اسـت. بـرای نمونـه، در یکـی از مجـالس دربـاره ورد و وظـائف، شـب‌زنـده‌داری، غلبـه نـوم و مجاهـده بـا نفـس پرسـش و پاسـخ صـورت گرفتـه اسـت. در همـین زمینـه از کـم‌خـوردن،کم‌خفـتن،کم‌آبنوشـیدن و خلـوت‌گزینـی نیـز سـخن بـه میـان آمـده اسـت. پرسـش‌هـای مؤلـف و پاسـخ‌هـای مرشـد، تصـویری از فضـای تربیتی صوفیانه و جنبه‌های عملی سلوک در آن دوره به دست می‌دهد.

یکـی دیگـر از جنبـه‌هـای برجسـته ایـن نسـخه، اسـتفاده فـراوان از آیـات قـرآن کـریم اسـت. مؤلـف در توضـیح مسـائل مختلـف روحـانی، اخلاقـی و عملـی، آیـات قرآنـی را نقـل کـرده و در برخـی مـوارد ترجمـه آنهـا را نیـز آورده اسـت. بـرای مثـال، در بحـث از دشمنی شیطان با انسان، آیه:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (۱۳)

از سوره بنی‌اسرائیل نقل شده است و در مسئله توبه و اصلاح نیز به آیه

فَمَن تَابَ مِن بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ (۱۴)

از سـوره مایـده اسـتناد شـده اسـت. قـرآن کـریم در نظـام فکـری و تربیتـی نسـخه، جایگـاهی بنیـادی دارد و یکـی از مهـم‌تـرین منـابع مـورد اسـتناد مؤلـف بـه شـمار مـی‌آیـد.احادیث نبـوی نیـز در بخـش‌هـای مختلـف نسـخه، وسـیله اسـتدلال و تبیـین مسـائل قرار گرفته‌اند. برای نمونه، در بیان روزهای مناسب برای سفر، حدیث:

AL-AASAR Journal
Quarterly *Research Journal*
www.al-aasar.com
Vol. 3, No. 1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN:3006-6921

بَارَکَ اللّٰهُیَوْمَ السَّبْتِ وَالْخَمِیْسِ (۱۵)

نقل شده است و در مجالس دیگر نیز در ارتباط با عبادات، توبه، سفر، اعتکاف و مسائل گوناگون دینی، به احادیث استناد شده است. از این امر می‌توان دریافت که در نگرش مؤلف، تصوف از شریعت جدا نیست، بلکه تعالیم سلوکی در پیوند با قرآن و حدیث ارائه شده است.

درنسخه، اقوال عربی، کلمات دعایی و اذکار نیز به وفوردیده می‌شود. در برخی مواضع، عبارات عربی در میان نثر فارسی چنان به کار رفته‌اندکه متن عربی نقش استدلالی و توضیحی پیدا می‌کند. همچنین کاربرد عبارات دعایی پس از نام بزرگان و استفاده از اصطلاحات صوفیانه، فضای دینی و روحانی نسخه را آشکار می‌سازد. از این منظر، فواید الضیائیه نمونه‌ای از امتزاج نثر فارسی با میراث دینی و صوفیانه عربی نیز به شمار می‌رود.

از دیگر ویژگی‌های مهم نسخه، حضور اشعار فارسی، ابیات و سخنان منظوم است. مؤلف در مناسبت‌های مختلف برای توضیحیک مسئله، بیانیک اندرز اخلاقییا بازتاب دادن یک حالت روحانی، از شعر بهره گرفته است. برای نمونه، شعری که با عبارت:

در عمل کوش هر چه خواہی پوش
تاج بر سر نہ و علم بر دوش(۱۶)

آغاز می‌شود، به رابطه میان عمل، سلوک و نمود ظاهری اشاره دارد. در برخی مواضع نیز اشعار و سخنان منظوم منسوب به بزرگان حفظ شده است. بدین ترتیب، امتزاج نثر و شعر بر زیبایی ادبی و گستره فکری نسخه افزوده است.

موضوع طریقت و طریقۂ چشتیه نیز در این نسخه جایگاه ویژه‌ای دارد. مؤلف شجره طریقت و سلسله انتساب روحانی خود را با تفصیل بیان کرده و در آن، از حضرت محمد مصطفیﷺ آغاز نموده، سپس حضرت علی مرتضیؓ، حسن بصریؒ و شماری از مشایخ سلسله چشتیه را یاد کرده است. در این سلسله، نام خواجه معین‌الدین چشتی اجمیریؒ، خواجه قطب‌الدین بختیار کاکیؒ، حضرت فریدالدین مسعود گنج‌شکرؒ،حضرت نظام‌الدین اولیاءؒ و شماری دیگر از مشایخ متأخر دیده می‌شود. این بخش از نسخه از نظر شناخت پیشینه روحانی و سلسله انتساب مؤلف اهمیت فراوان دارد.(۱۷)

مؤلف در برخی مواضع، آداب خانقاهی و رفتارهای اجتماعی را نیز ثبت کرده است(۱۸)-در مجالس مختلف درباره لباس، شیوه نشست و برخاست، سلام، رابطه پیر و مرید،(۱۹) آداب مجلس و برخی معمولات خاص خانقاه مطالبی آمده است(۲۰)-در یکی از مجالس، در پاسخ به پرسشی درباره لباس، شعری فارسینیز درج شده و در همان روایت به آداب مجلس خانقاهی اشاره شده است. چنین جزئیاتی

سبب می‌شود که نسخه تنها مجموعه‌ای از تعلیم صوفیانه نباشد، بلکه از منظر مطالعات اجتماعی و فرهنگی نیز اهمیت پیدا کند.

تربیت طالبان طریقت و اهل سلوک نیز از موضوعات مهم این نسخه است. بیان شده است که طالبان طریقت پیش از ورود به تعلیمات سلوکی باید در مسایل اعتقادی، عبادات و معاملات مورد آزمایش قرار گیرند تا میزان استقامت و صداقت آنان آشکار شود. این دیدگاه نشان می‌دهد که از نظر مؤلف، تصوف صرفاً به حالات وجدانی و تجربیات باطنی محدود نمی‌شود، بلکه اصلاح عملی اعتقاد، عبادت، اخلاق و معاملات نیز از ارکان اساسی آن به شمار می‌رود(۲۱).

موضوع تجربیات روحانی و واردات قلبی و همچنین ضرورت احتیاط در تفسیر آنها نیز در نسخه قابل توجه است. در بخشی از رساله درباره وارداتی که هنگام عبادت و اشتغال روحانی در قلب سالک پدید می‌آید، پرسشی مطرح شده و در پاسخ، به تأثیر نفس و شیطان اشاره شده است. در این بخش بر آن تأکید می‌شود که هر وارد و هر خاطره قلبی را نباید بلا فاصله درست و حتمی دانست.این بحث، جنبه تربیتی مهمی به فضای صوفیانهنسخه می‌بخشد؛ زیرا در کنار عبادت ظاهری، بر سنجش احوال باطنی و پرهیز از فریب‌های نفس نیز تأکید شده است(۲۲).

ارجاع به آثار صوفیانه پیشین، از جمله فواید الفؤاد، نیز زمینه علمی و تاریخی نسخه را روشن‌ترمی‌سازد. در یکی از مجالس، با مراجعه به فواید الفؤاد حضرت نظام‌الدین اولیاءؒ، روایتی درباره فال گرفتن از مصحف شریف و شیوه آن نقل شده است(۲۳).این امر نشان می‌دهد که مؤلف کوشش کرده است مطالب خود را با سنت صوفیانه پیشین پیوند دهد و سخنان بزرگان را به‌عنوان پشتوانه ومستندروایت خویش مورد استفاده قرار دهد.درنسخه، جنبه‌های گوناگون اعمال دینی و زندگی عملی نیز بازتاب یافته است؛ از جمله نماز، روزه، اعتکاف، اذان، دعا و اعمال مربوط به طلب باران، سفر، نذر و نیاز، خورد و خوراک و دیگر معمولات خانقاهی. در بحث اعتکاف، آیاتی از قرآن کریم نقل شده و در موضوع باران نیز درباره نماز و اذان، دستورها و راهنمایی‌های عملی ذکر شده است. از این رو، درفوائد الضیائیه تصوف، عبادت و زندگی روزمره در پیوندی متقابل و منسجم جلوه‌گرمی‌شوند.

یکی دیگر از ویژگی‌های علمی مهم رساله، تعیین زمانی و تاریخی برخی وقایع است. در کنار شماری از مجالس، تاریخ هجری، روز و گاه مناسبت و موقعیت وقوع واقعه نیز ذکر شده است. برای نمونه، در هر مجلس تاریخ‌های مربوط به سال ۱۲۲۷ھ ثبت شده که این امر در شناخت و تنظیم زمانی وقایع متن سودمند است. در پایان نیز مؤلف هنگام اشاره به بازگشت خویش به وطن، از شوال سال ۱۲۳۲ھ یاد می‌کند و پس از آن با عبارت تمام شد نسخه فواید الضیائیه. الحمد لله ملفوظات

را بـه پایـان مـی‌رسـاند. در پایـان نیـز بـر حضـرت محمد ﷺ، آل و اصـحاب ایشـان درود و سلام فرستاده شده است:

از من مسکین درود و والسلام
بر محمدﷺو آل و اصحابش تمام (۲۴)

در مجمـوع، فوایـد الضـیائیه متنـی صـوفیانه بـه زبـان فارسـی اسـت کـه در آن ملفوظـات، مجـالس، آیـات قرآنـی، احادیـث نبـوی، اقـوال و اذکـار عربـی، اشـعار فارسـی، شـجره طریقـت، آداب خانقـاهی، اعمـال عبـادی، تربیـت سـلوکی، وقـایع و حکایـات و مشاهدات مؤلف در ساختاری نسبتاً منسجم گرد آمده‌اند.مثلاً:

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَ مَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَاوَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيْدِ(۲۵)

ترجمہ: ہر کہ بکند کا نیک پس نفع او راست وہر کہ بدکاری کندپس وبال بر ویست و نیست پروردگار تو ستم کند پر بند گان .(۲۶)

ابدأ و باالسلام ثم باالطعام ثم باالکلام(۲۷)

ترجمہ : اول سلام کن سپسی غذا بده بعده صحبت کن

در سنن ابن ماجہ الفاظ حدیث بالا نیست اما معنی و مفہوم این هم است ، این جملہ آداب مہمان نوازی و اخلاق نیک را آموزش می دهد یعنی وقتی مہمان می آید(۲۸)

مطالعـه ایـن اثـر نـه‌تنهااندیشـه‌هـا و گـرایش‌هـای فکـری و روحـانی مؤلـف را آشـکار مـی‌سـازد، بلکـه ابعـاد گونـاگونی از فضـای خانقـاهی، تربیـت طریقتـی و فرهنـگ دینـی آن دوره را نیـز بازتـاب مـی‌دهـد.بنابراین، در پـژوهش حاضـر، مطالعـه ایـن نسـخه صـرفاً بـه تلخـیص محتـوای آن محـدود نشـده اسـت، بلکـه کوشـش شـده اسـت سـاختار و مضـامین اثـر، شـیوه تنظـیم مجـالس، منـابع و مآخـذ مـورد اسـتفاده، آیـات و احادیـث، امتـزاج متـون عربـی و فارسـی، اصـطلاحات صـوفیانه، شـجره طریقـت، موضـوعات مجـالس و شـیوه روایـت مؤلـف مـورد بررسـی قـرار گیـرد و جایگـاه علمـی و ادبـی آن تـا حـد امکـان تبیـین شـود. از ایـن رهگـذر، زمینـه بـرای شـناخت فوایـد الضـیائیه بـر اسـاس مـتن، سـاختار درونـی و زمینـه فکـری آن فـراهم مـی‌شـود و ایـن نسـخه خطـی بـه‌عنـوان نمونـه‌ای قابـل مطالعـه از نثـر صـوفیانه فارسـی و میـراث مکتـوب عرفـانی مطـرح می‌گردد.

نقد و بررسی نسخهٔ فوائد الضیائیه

نسـخهٔ خطـی فوایـد الضـیائیه از جملـه آثـار عرفـانی و تربیتـی اسـت کـه بخـش مهمـی از میـراث مکتـوب طریقـت فخریـه و سـنت چشـتیه را در خـود جـای داده اسـت. محتـوای ایـن اثـر تنهـا بـه مباحـث تصـوف و سـیر و سـلوک محـدود نمـی‌شـود، بلکـه موضـوعات گونـاگونی همچـون احکـام شـرعی، آداب معاشـرت، فضـایل و کرامـات اولیـاء، عبـادات، اذکـار و اوراد، روزه، اعتکـاف، زیـارت قبـور، فاتحـه، آداب

خانقاهی، سفر، بیماری، وفات مشایخ و خاطرات شخصی نویسنده را نیز دربرمی‌گیرد.

ساختار اصلی نسخه بر محور مجالس تنظیم شده است. در هر مجلس، تاریخ، موضوع گفت‌وگو،پرسش مریدان و پاسخ و ارشاد شیخ نقل شده و گاه در میان گفت‌وگوها حکایات مشایخ پیشین، اشعار فارسی، آیات قرآن کریم و احادیث نبوی نیز آورده شده است. از این جهت، فواید الضیائیه را می‌توان هم اثری عرفانی و تربیتی و هم سندی برای شناخت فرهنگ دینی و خانقاهی روزگار مؤلف دانست.با این حال، بررسی دقیق متن نشان می‌دهد که نسخهٔ موجود از نظر املاء، ضبط اسامی، نقل آیات، احادیث، منابع، تاریخ‌گذاری، ترتیب مجالس و شیوهٔ نقل روایات نیازمند تصحیح و بررسی انتقادی جدی است. بنابراین، در مطالعهٔ علمی این اثر باید میان اصل منقول از نسخه، تصرفات کاتب، خطاهای نسخه و خطاهای احتمالی هنگام کمپوز و بازنویسی تفاوت گذاشت.

۱. ویژگی‌های ساختاری و محتوایی اثر

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های فواید الضیائیه، تنظیم مطالب بر اساس مجالس تاریخی است. هر مجلس با ذکر تاریخ و روز هفته آغاز می‌شود و سپس گفت‌وگویا ارشاد شیخ نقل می‌گردد.ملاحظه بفرمایید:

‘‘تاریخ نهم ماه ربیع الاول ۱۲۲۷ ھ روز یک شنبه حافظ محمد عظیم عرض نمود که بعضی کسان که هر روز صدها رکعت نوافل می خوانند مقصود آنها چیست و پیمبر خدا ﷺ اینقدر نفل هر روز می خوانند؟ حضرت صاحب ارشاد فرمود که نی مگر بیست رکعت نفل مابین نماز مغرب و عشا ٔ البته می خوانند.چنانچه مذکور این معنی در فواید الفواد استو مقصود ازبسیاری نفل اینست که در شب بیداری قطع شود و درین اختلاف است ...’’ (۲۹)

این شیوهٔ تنظیم، ارزش تاریخی اثر را افزایش می‌دهد؛ زیرا خواننده تنها با مجموعه‌ای از اقوال عرفانی روبه‌رونیست، بلکه با فضای اجتماعی، فرهنگی و دینی یک دورهٔ تاریخی نیز آشنا می‌شود. در متن، نام شهرها، خانقاه‌ها،مزارها،مشایخ، مریدان، امیران و حتی برخی مسایل اقتصادی و اجتماعی زمان مؤلف دیده می‌شود.از سوی دیگر، پراکندگی موضوعات نشان می‌دهد که نسخه احتمالاً برای ارایهٔ یک نظام منظم علمی تألیف نشده، بلکه بیشتر حاصل یادداشت‌برداری از مجالس، ارشادات شفاهی و خاطرات شخصی مؤلف است. همین ویژگی، هم نقطهٔ قوت تاریخی نسخه و هم یکی از دشواری‌های پژوهش انتقادی آن به شمار می‌آید.

۲. ارزش عرفانی و تربیتی

محـور اصـلی نسـخه، تربیـت نفـس و سـلوک عرفـانی اسـت. در بخـش‌هـای مختلـف، بـر کـم‌خـوری، کـم‌خـوابی، مجاهـده بـا نفـس، شـب‌زنـده‌داری، ذکـر، عبـادت، محبـت شـیخ و اسـتقامت در راه سـلوک تأکیـد شـده اسـت.میتوان دیـد کـه در مجلـس ۴۲، مبـارزه بـا نفـس بـه عنـوان شـرط اساسـی سـلوک مطـرح شـده و حکایـاتی دربـارۀ مجاهـدۀ بزرگـان نقـل شـده اسـت. همچنـین در مجـالس بعـدی، شـب‌زنـده‌داری، عبـادت و ریاضـت بارهـا مـورد بحـث قـرار گرفتـه اسـت. ایـن تکـرار نشـان مـی‌دهـد کـه مجاهـدۀ نفـس و ریاضـت در نظـام تربیتـی مؤلـف جایگـاه مرکـزی داشـته اسـت(۳۰). از دیـدگاه نقـد عرفـانی، ایـن بخـش‌هـابرای شـناخت روش تربیتـی طریقـۀ فخریـه اهمیـت فـراوان دارنـد.زیرا نشـان مـی‌دهنـد کـه در ایـن سـنت، سـلوک نـه تنهـا از طریـق ذکـر و عبـادت، بلکـه از طریـق انضـباط جسـمانی، مخالفـت بـا خواسـته‌هـای نفـس و ارتبـاط مریـد بـا مرشـد دنبال می‌شده است.

۳. پیوند شریعت و طریقت

یکـی از ویژگـی‌هـای قابـل توجـه نسـخه، تأکیـد هـمزمانبرشـریعت و طریقـت اسـت. در چنـدین موضـع، سـخنان عرفـانی بـا احکـام شـرعی همـراه شـده و مؤلـف تـلاش مـی‌کنـد میـان سـلوک صـوفیانه و احکـام فقهـی سـازگاری برقـرار کنـد.در مجلـس مربـوط بـه ازدواج، نمازهـای قضـا، ختنـه، روزه، اعتکـاف و سـایر مسـائل، پاسـخ‌هـای فقهـی بـه نـام امـام اعظـم ابوحنیفـه و گـاه بـه آثـار و علمـای دیگـر نسـبت داده شـده اسـت(۳۱).از نظـر پژوهشـی، ایـن قسـمت بسـیار مهـم اسـت؛ زیـرا نشـان مـی‌دهـد کـه مؤلـف طریقـت را جـدا از شـریعت نمـی‌دانـد. بـا ایـن حـال، از نظـر علمـی لازم اسـت هـر حکـم فقهـی بـه منبـع اصـلی فقهـی آن ارجـاع داده شـود؛ زیـرا در مـتن فعلـی، در بسـیاری از مـوارد تنهـا عبـارت‌هـایی ماننـد نـزد "امـام مـا"یـادر"فـلان نسـخه دیـدم"آمـده و مشخصـات کامـل منبـع ذکر نشده است.

۴. مسئلۀ منابع و مآخذ

یکـی از مهـم‌تـرین نقـاط قابـل نقـد نسـخه، شـیوۀ اسـتناد بـه منـابع اسـت.در مـتن از نسـخه‌هـایی مانند:فوائـد الفـؤاد،مراة الاسرار،جواهر،سـراج الهدایه،مجموعـه خوانی،آثـار و اقـوال مشـایخنام بـرده شـده اسـت؛ امـا در بیشـتر مـوارد نـام مؤلـف، جلـد، صـفحه، چـاپ یـا مشخصـات دقیـق منبـع ذکـر نشـده اسـت. اگـر در مـتن آمـده باشـد کـه چنانچـه در فوائـد الفـواد مـذکور اسـت. بایـد در پـاورقی مشـخص شـود کـه ایـن مطلـب در کـدام مجلـس، کـدام جلـد و کـدام صـفحۀ فوائـد الفـواد آمـده اسـت.بنابراین پیشـنهاد مـی‌شـود در تصحیح نهایی، تمام منابع به سه گروه تقسیم شوند:

الف) منابع مستقیم

نسخه‌هایی که مؤلف صریحاً از آنها نقل کرده است.

ب) منابع غیرمستقیم
اقوالی که مؤلف از مشایخیا مریدان شنیده و به نسخه مشخصی نسبت نداده است.
ج) روایات و حکایات شفاهی
مطالبی که با عباراتی مانند "نقل است"،"شنیده شد"،"یکی از بزرگان فرمود" و مانند آن آمده‌اند.
این تفکیک برای اعتبار علمی مقاله بسیار ضروری است.

۵. نقد روایات و احادیث

یکی از مهم‌ترین بخش‌های نقد متن، احادیث و روایات منقول در آن است.
در نسخه، گاهی عبارت "بموجب حدیث شریف"یا"حدیث شریف است"آمده، اما منبع حدیث ذکر نشده است. در تصحیح دانشگاهی باید تمام این موارد تخریج شوند.برای مثال، در یکی از مجالس عبارت مربوط به روزهٔ تمام سال با صورت:من صام الدهر لا صام ولا أفطر(۳۲)
یا عبارتی نزدیک به آن آمده است. اصل این مضمون در منابع حدیثی وجود دارد و در سنن نسائی، ابن ماجه و دیگر منابع با الفاظی نزدیک به این نقل شده و برای آن حکم صحت نیز ذکر شده است؛ بنابراین در این مورد باید میان اصل حدیث و صورت ضبطشدهدرنسخهتفاوتگذاشت. این نمونه نشان می‌دهد که هر عبارت عربی موجود در نسخه را نباید بدون بررسی، همان‌گونهکههستبهعنوانحدیث صحیح معرفی کرد؛ بلکه باید سه مرحله انجام شود:

I. ضبط صحیح عبارت عربی.
II. تعیین مأخذ حدیث.
III. بیان درجهٔ حدیث بر اساس منابع معتبر علم حدیث.

۶. نقد آیات قرآن کریم

در نسخه آیات متعددی از قرآن کریم نقل شده و در بسیاری از موارد نام سوره، شمارهٔ سوره، شمارهٔ آیه و گاهی ترجمه نیز آمده است.اما در این قسمت نیز خطاها دیده می‌شود.برای نمونه، در مجلس ۴۳ برای آیهٔ:
فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبٰعَ(۳۳)
مشخصات به صورت سورة النساء ۴۱، آیت ۳، ضبط شده است. در اینجا عدد ۴۱ ،باید با دقت بررسی و به احتمال بسیار زیاد به ۴ ،اصلاح شود؛ زیرا سورهٔ نساء سورهٔ چهارم قرآن است و آیهٔ مذکور آیهٔ سوم آن است.این نوع خطاها نشان می‌دهد که در مرحلهٔ تصحیح باید تمام آیات با مصحف معتبر مقابله شوند و فقط به متن کمپوزشده اعتماد نشود.

۷. خطاهای کتابت

نسخه فواید الضیائیه دارای تعداد زیادی خطای املایی و کتابتی است .برای نمونه، در متن واژه‌هایی به صورت‌های مختلف دیده می‌شوند:فوائد الفواد به جای فوائد الفؤاد، رحمت الل علیبه جای رحمة الله علیه،سور النساء ۴۱،به جای سورة النساء ۴، چار رکعت در جایی که از قرائن بایدچهار رکعت باشد.در بسیاری از جاها فاصله‌گذاری، اتصال و جدایی کلمات، نیم‌فاصله و حروف عربی و فارسی یکسان نیست.

۸. سفرنامه و ارزش جغرافیایی

بخش‌های پایانی اثر اهمیت ویژه‌ای دارند؛ زیرا مؤلف به سفرهای خود اشاره می‌کند و از مکان‌هایی مانند جےپور، اجمیر، شاهجهان‌آباد،بنارسودیگر مناطق یاد می‌کند.این قسمت را می‌توان یکی از ارزشمندترین بخش‌های نسخه دانست، زیرا اطلاعات مربوط به مسیر سفر، زیارت مزارها، ملاقات با مشایخ و اقامت در خانقاه‌ها،تصویری از شبکهٔ خانقاهی و ارتباطات صوفیانهٔ شبه‌قارهدرآندورها ارائهمی‌کند.دریک مقالهٔ دانشگاهی بهتر است این بخش به صورت مستقل با عنوان:"ارزش جغرافیایی و سفرنامه‌ای فواید الضیائیه"بررسی شود.

۹. کرامات و حکایات اولیاء :

در سراسر نسخه حکایات فراوانی دربارهٔ کرامات مشایخ دیده می‌شود؛ از جمله حکایاتی دربارهٔ حضرت عبدالقادر جیلانی،حضرت نظام‌الدین اولیاء،حضرت فریدالدین گنج شکر،حضرت قطب‌الدین بختیار کاکی،حضرت ابراهیم ادهم، حضرت فخرالدین محمدو دیگر مشایخ.از دیدگاه تاریخ تصوف، این حکایات بسیار ارزشمندند، اما از دیدگاه روش تحقیق تاریخی باید آنها را به عنوان روایات کراماتی و منقولات خانقاهی معرفی کرد، نه اینکه بدون بررسی سندی، همهٔ آنها را رویدادهای قطعی تاریخی دانست.بهتر است در مقاله از تعابیری مانند:"در روایت منقول در نسخه آمده است"،یا"مؤلف چنین حکایتی را نقل می‌کند"استفاده شود.

۱۰. غلبهٔ روایت شفاهی بر روایت مستند:

یکی از ویژگی‌های سبکی اثر، حضور فراوان تعابیری مانند:"نقل است"،"شنیده شد"،"یکی از بزرگان فرمود"،"یکی از مریدان عرض نمود"،"در خواب دید"،"حضرت صاحب ارشاد فرموداست.این ویژگی نشان می‌دهد که بخشی از متن بر اساس حافظه، روایت شفاهی و یادداشت‌های شخصی مؤلف شکل گرفته است.از همین رو، ارزش نسخه تنها در صحت تاریخی همهٔ روایت‌ها نیست؛ بلکه خود این روایت‌ها سندی برای شناخت فرهنگ شفاهی، ذهنیت عرفانی و نظام تربیتی صوفیان آن دوره هستند.

AL-AASAR Journal
Quarterly *Research Journal*
www.al-aasar.com
Vol. 3, No. 1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN:3006-6921

۱۱. مسئلهٔ خواب، مکاشفه و رؤیا:

در بخش‌های مختلف، خواب‌هاومکاشفات نقل شده‌اند(۳۴).ازدیدگاه عرفانی، این مطالب برای شناخت جهان‌بینی مؤلف اهمیت دارند؛ اما از دیدگاه روش تاریخی، رؤیا و مکاشفه باید در طبقهٔ تجربهٔ شخصی و گزارش عرفانی قرار گیرند.بنابراین در مقاله نباید دربارهٔ صحت خارجی چنین رؤیاهایی داوری قطعی کرد. بلکه بهتر است نوشته شود:مؤلف در این قسمت تجربه‌ای رؤیایی را گزارش می‌کند که نشان‌دهندهٔ جایگاه مکاشفه و رؤیا در نظام معرفتی اوست.این تعبیر از نظر علمی بسیار مناسب‌تراست.

۱۲. ویژگی‌های زبانی و ادبی

زبان فواید الضیائیه فارسی دورهٔ متأخر شبه قاره است وتحت تأثیر زبان اردو، عربی و فارسی هندی قرار دارد.ویژگی‌های قابل توجه زبان متن عبارت‌اندازترکیب فارسی و عربی،حضور واژگان اردو و هندی،ساختارهای نحوی غیرمعمول برای فارسی معیار،استفادهٔ فراوان از افعال مرکب،کاربرد اصطلاحات خانقاهی،وجود نام‌های محلی،و ورود واژگان مربوط به زندگی روزمرهٔ شبه‌قاره.از این جهت، تصحیح این اثر نباید بر اساس فارسی معیار امروز انجام شود؛ زیرا اصلاح افراطی زبان باعث از بین رفتن ویژگی تاریخی و زبانی نسخه خواهد شد.

۱۳. نقد سبک نقل آیات و احادیث:

یکی از ضعف‌های مهم متن این است که آیات، احادیث، اقوال مشایخ و سخنان شخصی مؤلف گاهی بدون مرزبندی روشن در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اندبرای تصحیح علمی بهتر است که آیات قرآن با خط یا قالب مشخص،احادیث با مأخذ،اشعار با ذکر شاعر در صورت امکان،اقوال مشایخ با منبع،وگزارش شخصی مؤلف با همان متن اصلی،ازیکدیگر تفکیک شوند.

۱۴. نقد برخی باورهای عامیانه و اعمال منقول:

در قسمت‌های مختلف، اعمالی مانند فال گرفتن از قرآن، برخی تعویذها، آب‌نوشیدن نوشته‌ها،شمارش‌های خاص اذکار، تعیین خواص برای ایام و برخی اعمال دیگر نقل شده است.این مطالب را باید در مقاله با احتیاط علمی بررسی کرد.به جای اینکه نویسندهٔ مقاله شخصاً آنها را تأییدیا رد کند، بهتر است نوشته شود.این گزارش نشان‌دهندهٔحضوربرخی باورها و اعمال عامیانه و خانقاهی در محیط مذهبی آن دوره است و برای تعیین اعتبار شرعییا حدیثی آن، نیازمند بررسی مستقل منابع فقهی و حدیثی است.این روش هم بی‌طرفانه است و هم از نظر دانشگاهی قابل دفاع.

۱۵. نقد تاریخی و ضرورت مقابله با منابع دیگر:

یکی از مهم‌ترین مراحل پژوهش دربارهٔ این نسخه، مقابلهٔ بینامتنی است.بسیاری از شخصیت‌ها و حکایات موجود در فواید الضیائیه در آثار پیشین تصوف نیز احتمالاً قابل بررسی هستندبه ویژه:فوائد الفؤاد،سیرالاولیاء،سیرالعارفین،مراة الاسرار،تذکرة الاولیاء،آثار مربوط به سلسلهٔ چشتیه،و منابع تاریخی مربوط به مشایخ شبه‌قاره.در نتیجه، هرجا مؤلف روایتی را به نسخه یا شخصی نسبت می‌دهد، باید در حد امکان با منبع قدیمی‌تر مقابله شود.

نتیجهٔ کلی نقد

با توجه به بررسی محتوایی نسخه می‌توان گفت که فواید الضیائیه از نظر موضوعی اثری چندلایه است. ارزش آن تنها در آموزه‌های عرفانی نیست، بلکه مجموعه‌ای از اطلاعات دینی، فقهی، تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و خانقاهی را در خود جای داده است.دراین حال، متن موجود از نظر علمی نیازمند تصحیح انتقادی، تخریج احادیث، مقابلهٔ آیات قرآن، بررسی منابع، ضبط صحیح اسامی و اماکن، بررسی تاریخ‌ها و تفکیک روایات تاریخی از حکایات کراماتی و رؤیاها است.

حوالہ استناد :

۱: در روزگاران کهن ، جے پور را ‘‘جے نگر’’ می نامیدند، به همین مناسبت ایشان را ‘‘جے نگری’’ نیز می گویند۔

۲:اجمالی، شاہد احمد، تذکرہ اولیای راجھستان،(معروف بہ تاریخ مشایخ راجپوتانہ)، ج ۱،۲۰۱۲ ؤ ، جے پور(بھارت)،ص:۱۰۰

۳:دہلوی، مرزا محمد اختر، تذکرہ اولیای ہند و پاکستان(ج ۲)، ۱۹۴۶، دہلی، ص: ۱۳۶

۴: ر۔ک : شاغل عثمانی، مولانا احترام الدین احمد،تنویر طریقت (طبع اول) ۱۹۶۰، جے پور(بھارت)

۵:نظامی، خلیق احمد، تاریخ مشایخ چشت، طبع دوم، دہلی، ۱۹۸۵م ۔ ص:۵۲۶

۶: ر۔ک : مفتی غلام سرور، لاہوری، خزینۃالاصفیا، جلد دوم، ترتیب و تحشیہ:پیرزادہ علامہ اقبال احمد فاروقی، ۱۸۷۳، لاہور؛ ضیائی، رحمت اللہ ، مرات ضیائی ، قلمی ، ۱۲۲۶ تا ۱۲۲۷ھ ، فارسی قلمی

۷:ر۔ک : مہدی حسین، الحسینی، فواید الضیائیہ (احوال وملفوظات مولانا ضیا الدین فخری نظامی چشتیؒ)، نسخۂ خطی، دانشگاہ پنجاب، لاہور ، عکس مملوکہ مقالہ نویس۔

۸: همو، همان، ص:۳۸
۹: ر۔ک : مہدی حسین، الحسینی، فواید الضیائیہ (احوال وملفوظات مولانا ضیا الدین فخری نظامی چشتیؒ)، نسخہ خطی، مترجمہ : امداد اللہ خان، مکتبہ ضیایی ، جے پور، ۲۰۱۶ ؤ
۱۰: مہدی حسین، الحسینی، فواید الضیائیہ ، خطی ، ص:۳۷۴
۱۱: همو، همان ، ص:۳۸۵
۱۲: همو، همان، ص: ۵
۱۳: همو، همان، ص: ۲۰۴
۱۴: همو، همان، ص:۲۴۶
۱۵: همو، همان، ص:۳۴۸
۱۶: همو، همان، ص: ۶۵
۱۷:همو،همان، ص:۳۳۔۳۴
۱۸: همو، همان، ص: ص:۵۴۔۵۵
۱۹: همو، همان، ص: ۴۷
۲۰: همو، همان ، ص: ۳۵۔۳۶
۲۱: همو، همان ، صص:۳۱،۳۰، ۲۷، ۲۸۔
۲۲: همو، همان ، صص: ۴۲، ۴۳، ۵۵، ۷۶۔۹۸،۷۷، ۹۹۔
۲۳: همو ، همان ، ص: ۷۲
۲۴: همو، همان، ص: ۳۸۵
۲۵:همو ، همان، ص: ۲۰۴
۲۶: ر۔ک: پارہ ۲۴، سورہ حم السجدہ ۴۱، آیت ۴۶۔
۲۷: مہدی حسین، الحسینی، فواید الضیائیہ (احوال وملفوظات مولانا ضیا الدین فخری نظامی چشتیؒ)، نسخہ خطی، ص:۲۱۲
۲۸: ر۔ک : سنن ابن ماجہ، کتاب الاطعمۃ، باب اطعام الطعام، حدیث ۳۲۵۱
۲۹:مہدی حسین، الحسینی، فواید الضیائیہ (احوال وملفوظات مولانا ضیا الدین فخری نظامی چشتیؒ)، نسخۂ خطی، ص:۱۹۰
۳۰: همو، همان ، ص: ۲۱۴
۳۱: ۹۹همو، همان، صص: ۸۰،۵۳،۵۲، ۹۳۔
۳۲: همو، همان، ص:۳۰۴
۳۳: همو، همان، ص:۱۹۳
۳۴: همو، همان، ص: ۱۳۶۔۱۳۷